

חיסול שכונת היהודים ההרריים בדרבנד

מרדכי אלטשולר

ב־15 בפברואר 1934 רשם סאפו (Safu), מדריך מטעם הוועד הפועל של ברית־המועצות, שנשלח ל'סייע' בעריכת הבחירות בעיר, בפתק בכתב־ידו: 'העברת היהודים ההרריים מן המאגאל [Magal — מחלה] לדירות ולבתים חדשים הושלמה והמאגאל הפך למרכז תרבותי גן ורחבה לנוער'. בכך, אני סבור, העניין הסתיים.¹ פתק זה מעיד, כי הושלמה הפרשה של חיסול שכונת היהודים ההרריים בעיר דרבנד, שנמשכה שבע שנים לפחות. בפרשה זו היו מעורבים גורמים שלטוניים רבים, ויש בה כדי ללמד הן על המדיניות הסובייטית כלפי היהודים ההרריים והן על תפקודו של המנגנון באחת הפינות הנידחות של אותה מדינה. כמאמר להלן הובאו כלשונם קטעים נרחבים של תעודות, שהגישה אליהן נתאפשרה רק לאחרונה, כדי שהקורא יוכל לעמוד גם על סגנון ההחלטות ועל צורת הדיווח של המוסדות שעסקו בפרשה.

בפירוק השכונה היהודית בדרבנד היו, במשך השנים, מעורבים לפחות שבעה מוסדות שלטוניים, מרמות שונות, ואלה הם: (1) נשיאות הוועד הפועל של הסובייטים של ברית־המועצות (להלן: וצ'יק — Vtsik, לפי ראשי התבות הרוסיים המקובלים), שנזקקה לפרשה זו מספר פעמים, וביחוד האגף לעניינים לאומיים שבועד פועל זה. (2) הממשלה של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית (להלן: רספס"ר), שבאותו זמן כונתה מועצת הקומיסארים העממיים של רספס"ר. (3) הוועד הפועל של הרפובליקה האוטונומית של דאגסטאן (להלן: דאסס"ר). (4) הממשלה של רפובליקה זו. (5) הוועד הממלכתי לסידור חקלאי של יהודים בברית־המועצות ליד וצ'יק (המוכר לפי ראשי התבות הרוסיים של שמו: קומז"ט — Komzet). (6) הקומז"ט של דאסס"ר. (7) הסובייט העירוני (העירייה) של דרבנד. נוסף לגופי השלטון, טיפלו בנושא זה: בנקים, חברות בנייה וכיוצא באלה. ריבוי הגופים שעסקו בפרשה זו גרם לסרבול ולסחבת במציאת הסדר לה.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 ראה: תעודות, עמ' 1.

א. דרבנד והישוב היהודי בה

העיר דרבנד, השוכנת במעבר צר שבו קרובים הצוקים של הרי הקאווקאז כדי ארבעה ק"מ לים הכספי, שימשה מעין שער בין מזרח אירופה לקידמת אסיה. היא היתה עיר מבוצרת, והחומה שהקיפה אותה נבנתה כנראה במאות החמישית והשישית לסה"נ. היהודים ההרריים ישבו בעיר כמעט מראשית היווסדה והם נמנים עם אחת הקהילות היהודיות העתיקות בעולם. יש אומרים, שהישוב היהודי באזור זה ראשיתו כבר בימי בית שני, מכל מקום מסיבות בלתי ברורות ישוב יהודי בדרבנד חדל להתקיים במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה והתחדש ב-1799.

בראשית המאה התשע-עשרה היו היהודים בסך הכל כ-5% מתושבי דרבנד. בשנות העשרים של אותה מאה מנתה הקהילה 200-300 נפש, אבל כמרוצת המאה היתה דרבנד אכן שואבת להגירה יהודית וכשנות השמונים כבר ישבו בה יותר מ-2,500 יהודים. באותה עת נחלקה העיר לשני חלקים שונים זה מזה: העיר העתיקה שבין החומות והעיר החדשה הסמוכה לים. בעיר החדשה גרו בעיקר אוכלוסים רוסים ועימהם בני לאומים אחרים מקרב השכבות האמידות, וככללם יהודים אירופיים אחדים, וכן משפחות מעטות של יהודים הרריים. רוב רובם של היהודים ההרריים התגוררו בעיר העתיקה. כחלק החדש של העיר היו בתים יותר מרווחים ומודרניים עם שרותים סאניטאריים, שהיו נהוגים באותו זמן. בעיר העתיקה, לעומת זאת, שררה

ארון-הקודש בבית-כנסת בדרבנד (תצלום משנות השישים של המאה העשרים)

פעילי בית-הספר היהודי בדרבנד (בראשית המאה)

צפיפות רבה ביותר, המכנים היו רעועים, וחסרו בה שרותים הכרחיים. הקבוצות הדתיות-אתניות השונות בעיר העתיקה התרכזו בשכונות נפרדות. היו בה שלוש שכונות עיקריות: השכונה המוסלמית, שהיתה למעשה מחולקת לשתיים, בין הסונים לשיעים; השכונה הארמנית; וסמוך לחומה הדרומית השכונה היהודית.² השכונה היהודית היתה הצפופה והמוזנחת ביותר, אף בהשוואה לשכונות האחרות בעיר העתיקה. כך תיאר אותה האתנוגראף הרוסי נמירוביץ-דאנצ'נקו, בסוף המאה התשע-עשרה:

רחובות [היהודים] הם בין ביקתות-חמר לבנות ואפורות, הדומות לקוביות עם חלונות [...] הדלתות פתוחות תמיד, וכערכים תוכל להשביע את עיניך בראותך כיצד היהודיות מציעות, לאורה החיזור של עשית הנפט, את מצעהן הישר על הרצפה המסודרת [...] הסימטאות, המוקפות חצרות זעירות מסוידות בסיד לבן, סואנות מאנשים [...] החצרות הזעירות מלאות אשפה, אך החדרים הפונים לרחוב נקיים. חדרים אלה אוכלים, שותים ומנהלים מסחר.³

על אף תנאי המגורים הקשים, נמשך והלך גידול האוכלוסייה היהודית בעיר, ובעשור הראשון של המאה העשרים מנתה הקהילה כ-5,000 נפש. ברם השטח שעמד לרשות מגורי היהודים לא התרחב, וככל שגדלה האוכלוסייה כן החמירה והלכה הצפיפות

2 ביתר פירוט על כך — ראה: אלטשולר, עמ' 213-222.

3 ראה: נמירוביץ-דאנצ'נקו, עמ' 136-137.

יתלמיד כונה' בדרכנד בשנת 1919

ועימה הורעו התנאים הסאניטאריים. מתעלות הביוב הפתוחות בשכונה היהודית חילחלו השופכין לתעלות מי השתייה, שהפכו להיות מקור של מחלות ומגפות. אין תימה אפוא, כי כבר במאה התשע-עשרה עשו השלטונות נסיונות להעביר חלק מן התושבים בשכונה היהודית לסביכות העיר, אך ללא הצלחה מרובה.⁴ המצב בשכונה החמיר עד מאוד בשנות מלחמת האזרחים (1918-1921), כאשר אל האוכלוסייה הצפופה הצטרפו אלפי פליטים מקרב היהודים ההרריים שבכפרים. לאחר ששכניהם המוסלמים נטלו מהם את חלקות האדמה הדלות שהיו ברשותם ואף פגעו בהם בנפש, נאלצו פליטים אלה לנטוש את כפריהם וחיפשו מיקלט בקרב בני עדתם היהודים בעיר. כך תיאר את השכונה היהודית המזרחן פאבלוביץ' ב-1925: 'זו למעשה מזבלה אחת גדולה. כאן ברחובות הצרים ובבתים ההרוסים למחצה אתה רואה ערימות של גללים ואשפה וילדים כבגדים קרועים נוברים בהן'.⁵ הוסיף על כך אוסטרובסקי ב-1927: 'במקום דלתות [בבתים] — פתחים מלבניים, שקשה לעבור מבעד, חלונות על-פי רוב אינם בנמצא, ומעט האור חודר מבעד לפתח מרובע בתיקרה. מים זורמים אין, גם לא ביוב. הרחובות אינם סלולים ובדרך-כלל הם כיצה טובענית המעלה צחנה'.⁶

על אף תנאי החיים הקשים מאוד של היהודים ההרריים בדרכנד, לא עשו השלטונות הסובייטיים בשנים הראשונות לאחר המהפכה מאומה לשיפור מצבה של השכונה.

4 ראה: אלטשולר, עמ' 215.

5 ראה: פאבלוביץ', עמ' 24.

6 ראה: אוסטרובסקי, עמ' 11.

ב. תוכניות לשיפור פני השכונה היהודית

בשנת 1924, כאשר החלה בברית-המועצות פעולה ממלכתית ליישוב יהודים על הקרקע, החלה גם התעניינות ביהודים ההרריים בכלל ובשכונה היהודית בדרבנד בפרט.⁷ בשלב הראשון נטו הרשויות של דאגסתאן להקל על המצב הכלתי נסבל בשכונה היהודית בדרבנד על-ידי החזרת הפליטים לכפריהם. אולם הפליטים, שסבלו מנחת זרועם של שכניהם המוסלמים, סירבו לשוב לישוביהם הקודמים ובאמצע שנות העשרים הצטופפו בשכונה בדרבנד כ-7,000 יהודים הרריים. בהם היו, לפי נתונים של הרשויות, 1,909 פליטים (421 משפחות) ובתוכם 927 ילדים.⁸ העוני, הצפיפות והתנאים הסאניטאריים בשכונה יהודית זו נעשו בלתי נסבלים. אנשים הצטופפו בביקתות נוטות ליפול, ללא חשמל, ביוב, או מקור של מים ראויים לשתיה. תושבי השכונה נאלצו להשתמש כמים מזהמים, שגרמו למחלות ולשיעורי תמותה גבוהים, כי בכל השכונה לא היתה אפילו מרפאה עם אחות, שלא לדבר על רופא. השכונה גם שימשה לא פעם מטרה להתנפלויות מצד האוכלוסים שמסביב, שהגיעו לשיאן בסתיו 1926.

באותה שנה הופצו שמועות בערים רבות בדאגסתאן, כי היהודים ההרריים חטפו ורצחו ילד מוסלמי לצרכי פולחן. השמועות שילהבו את הרוחות, ובמספר ערים התנפל המון מוסת על היהודים וערך בהם פוגרומים. בפוגרום שנערך בדרבנד הוכו יהודים הרריים, נפגעו מקומות מגוריהם ונשדד רכושם הדל. השלטונות הסובייטיים המקומיים גילו אוזלת יד כלפי הפורעים, אחדים מאנשי המנג'ון אף סייעו למתפרעים, ישירות או בעקיפין. כאשר הידיעות על האירועים החמורים בדאגסתאן הגיעו למוסקבה, שלחו השלטונות העליונים של ברית-המועצות לרפובליקה זו מדריך מטעם סובייט הלאומים של ברית-המועצות – את זיאמא אוסטרובסקי.⁹ השליח

7 'בעלי הבתים' חויבו על-ידי הרשות לשלם דמי ביטוח כעבור כתיים. היחס אל רוב היהודים ההרריים בשכונה שכדיוננו היה כאל סוחרים ועצמאיים, שכונו באותו זמן 'נאפמנים', ולכן הוטלו עליהם מיסים כבדים. לפיכך החליטה נשיאות הוועד הפועל של דאגסתאן ב-1 באפריל 1924, כי 'נוכח המצב החומרי הקשה במיוחד של החלק המוסלמי והיהודי של העיר דרבנד ומצב הרעב של ממש של האזרחים, כאשר לשם הזנת המשפחות מפרקים בתים ומוכרים את חומרי הבנייה, לפנות לקומיסאריון העממי לענייני כספים ולהציע לשחרר מביטוח את הבתים בחלקים המוסלמי והיהודי של העיר. כן להכין תוך שבוע הצעה בדבר האפשרות להעביר את תושבי העיר דרבנד למדרגה האחרונה מבחינת תשלום מיסים'. ראה: תעודות, עמ' 274.

8 לפי מיפקד האוכלוסין הכללי שנערך בברית-המועצות בדצמבר 1926, התגוררו בעיר דרבנד 6,606 יהודים, שהיוו כ-29% מכל תושביה. מספר הפליטים בתוכם מובא לפי: תעודות, עמ' 262.

9 זיאמא אוסטרובסקי נולד באוקראינה. ב-1906 הצטרף למפלגת 'פועלי-ציון', ובשליחותה פעל במחתרת במרכז רוסיה. בשנות 1909-1916 כנראה התרחק מפעילות פוליטית וחזר אליה רק אחר המהפכה הדמוקרטית ברוסיה ב-1917. בוועידה השלישית של מפלגת 'פועלי-ציון' ב-1917 התנגד בחריפות להצעה להעניק למומרים זכות בחירה למוסדות האוטונומיה היהודית, בניגוד לעמדת הנהגת המפלגה. לאחר המהפכה הכולשביקית התקרב לתפישת העולם הקומוניסטית. בספטמבר 1920 השתתף בוועידה של עמי המזרח בבאכו והשתדל להעלות בה את בעיות היהודים

גילה מציאות עגומה, התנכרות שיטתית ומתמדת של השלטונות המקומיים ביחסם אל היהודים ההרריים, ואת מימצאיו והצעותיו הציג בפני ועד המפלגה הקומוניסטית של דאסס"ר. ב־21 באפריל 1927 קיבל הועד החלטה, שבה נאמר, בין היתר:

(א) להביא בדחיפות הצעה והערכה תקציבית להעברת דלת העם של היהודים ההרריים מהמאגאל הלא־סאניטארי בעיר דרבנד לאזור או לאזורים אחרים של העיר. בעת ובעונה אחת לבקש באמצעות הועד הפועל של דאסס"ר מן המוסדות המתאימים של רספס"ר להקציב למטרה זו את הסכומים הדרושים.
(ב) להציע לועד הפועל הנפתי של דרבנד לנקוט צעדים לשיפור המצב במאגאל.¹⁰

החלטה כלשון כמעט זהה קיבלה נשיאות הועד הפועל של דאסס"ר ב־9 ביוני 1927.¹¹ ככל הידוע, אלה הן ההחלטות הראשונות שקיבלו רשויות סובייטיות בדבר 'דילול' או פינוי השכונה היהודית בדרבנד, והן התקבלו בעיקר בהשפעת הנציג ממוסקבה. אולם ראשי השלטון בדאסס"ר לא עשו כל מאמץ ליישום ההחלטות, אלא ראו בהן משום היתר להריסת מבנים בשכונה היהודית ופתח לפעולה בכיוון זה מצד שלטונות דרבנד. בשלהי 1927 התקיים 'כינוס כל־סובייטי של פועלות ואיכרות' וכו הופיעה נציגה מדרבנד — אסתר בנימינובה. היא התלוננה, כי בעיר לא קיים בית־ספר לילדי היהודים ההרריים, לא מועדון לנשות העדה ו'העירייה הורסת בתים של דלת העם [...] בלי לתת פיצוי כלשהו'. נאומה של בנימינובה הועבר לידי אוסטרובסקי,¹² ולמחרת היום (5 בנובמבר 1927) הוא כתב אל ר' סאבירוב (Sabirov), ממלא מקום מנהל המחלקה ללאומים בוצי"ק:

על אף ההבטחות, לא שלח הועד הפועל של דאסס"ר שום ידיעות על התוצאות המעשיות של ההחלטות [בעניין היהודים ההרריים] שנתקבלו על־ידי המוסדות

ההרריים. צורף כנציגם במועצת הפעולה והתעמולה בקרב עמי המזרח, שהוקמה כאותה ועידה. בדצמבר 1920 השתתף בוועידה של דלת־העם של היהודים ההרריים שהתקיימה בדרבנד. עם הפילוג במפלגת 'פועל־ציון' ב־1922 הצטרף ל'מפלגה הקומוניסטית היהודית (פועל ציון)'. ופעל עם שרידיה עד 1924. רק באמצע שנות העשרים, כנראה, הצטרף למפלגה הקומוניסטית ועבד כמדריך כאגף לעניינים הלאומיים בוצי"ק. במחצית השנייה של שנות העשרים ובשנות השלושים הוא נחשב למומחה העיקרי ליהודים הרריים, ועל מרכיב התעודות שבידו ציון, שיש להעבירן ליריעת אוסטרובסקי. סביר להניח, כי הוא היה אחד המדרבנים של המוסדות הסובייטיים המרכזיים במוסקבה לפעול נגד הפליית היהודים ההרריים בדאגסתאן. לא ידוע על גורלו אחר שנת 1934.

10 תעודות, עמ' 278.

11 תעודות, עמ' 280.

12 דבריה: תעודות, עמ' 291. התזכיר שלה הועבר לאוסטרובסקי ב־4 בנובמבר 1927 — ראה: שם, עמ' 290.

הסובייטיים והמפלגתיים [...], לכן ראוי לזרז את העלאת השאלה על מצב היהודים ההרריים בדאסס"ר בפני נשיאות וצי"ק.¹³

בעקבות מכתב זה, החליטה נשיאות וצי"ק לקיים דיון על מצבם של היהודים ההרריים והודיעה על כך לנשיאות הועד הפועל של דאסס"ר וביקשה, במכתב מ-15 בדצמבר 1927: 'לשלוח בזמן הקרוב ביותר חומר ממצה על הנושא הנדון לשם הכנת הדיון'.¹⁴ ואכן בראשית 1928 הגיש יו"ר הועד הפועל של דאסס"ר, נאז'מורדין סאמורסקי,¹⁵ תזכיר נרחב (בן 28 עמודים), שבו דחה מכל וכל את הטענות על הפליית היהודים ההרריים והאשים את המתלוננים, ובראשם את בן העדה סובי (או סבא) אתנילוב,¹⁶ שהם מונעים על-ידי שאיפות אישיות.

בתזכירו הבלויט סאמורסקי את כל השיפורים בתנאי החיים של היהודים ההרריים, תוך הדגשה מיוחדת של פעולת השלטונות בשכונה היהודית של דרבנד. על-פי דיווח זה, הוקמה בשכונה תחנת משטרה מיוחדת וכמפקדה מונה יהודי הררי, הוחל בעבודת הכנה לרשת הביוב ובסלילת מספר רחובות, וכן חוברת השכונה אל רשת החשמל.¹⁷ בתזכירו הדגיש סאמורסקי, כי דווקא השלטונות של דאגסתאן עשו מעל ומעבר למה שעשו גורמים אחרים לשיפור מצב השכונה היהודית, בעוד הרשויות המרכזיות, שלכאורה מגלות התעניינות במצבם, לא תרמו את חלקן לפתרון הבעיה. הוא תבע מן הרשויות המרכזיות — אם זו ממשלת ברית-המועצות ואם זו ממשלת רספס"ר, אשר הרפובליקה הדאגסתאנית היתה חלק ממנה — להקצות את הסכומים הדרושים למטרה זו והבהיר בלשון חד-משמעית, כי ממשלת דאסס"ר לא תוכל עוד להקצות מתקציבה כספים לכך. תזכירו של סאמורסקי, שהיה במידה רבה תגובה לדיון וחשבון של אוסטרובסקי, אף שהדבר לא נאמר במפורש, נועד לשמש חומר רקע לדיון בנשיאות וצי"ק על מצב היהודים ההרריים בדאסס"ר. ואכן בפברואר 1929 התקיים דיון מיוחד על מצב היהודים ההרריים בכלל והשכונה היהודית בדרבנד בפרט. המרצה העיקרי בדיון היה זיאמא אוסטרובסקי. כן נשאו דברים ו' דאלגאט (Dalgat), שכיהן

13 תעודות, עמ' 289. ההדגשה במקור. על פנייה זו רשם סאבירוב: 'לתאם את העניין עם השמעת סקירה מטעם הועד הפועל של דאסס"ר'.

14 תעודות, עמ' 288. ההוראה לשלוח את המכתב ניתנה על-ידי ממלא המקום של מזכיר וצי"ק — דוסוב (Dosov).

15 נאז'מורדין סאמורסקי-אפנדייב (1891-1938) נולד בכפר הררי בדאגסתאן במשפחת רועי צאן. קיבל חינוך מוסלמי קפדני ביותר עד גיל 12 ואז נמלט לסיביר והתוודע לספרות מהפכנית. ב-1915 שב לדאגסתאן וב-1917 הצטרף למפלגה הבולשביקית. ב-1921 מונה ליו"ר הועד הפועל של דאסס"ר, בשנות 1934-1937 כיהן כמזכיר המפלגה הקומוניסטית של דאסס"ר. נאסר והוצא להורג ב-1938.

16 אתנילוב לחם בשורות הפארטיזאנים האדומים בימי מלחמת האזרחים ועם שחרורו פעל להטבת מצבם של בני עדתו. ב-1925 בא למוסקבה בראש משלחת של יהודים הרריים משמונה כפרים בדאסס"ר והתלונן בפני שלטונות ברית-המועצות על הפלייתם.

17 תעודות, עמ' 272.

באותה עת כיו"ר הועד הפועל של דאסס"ר, במקום סאמורסקי, ווי קארקמאסוב (Karkmasov) ראש-הממשלה (יו"ר מועצת הקומיסארים העממיים) של דאסס"ר. לסיכום הדיון הכינו השניים הצעת החלטה, שעיקרה מתמצה במשפט האחרון, האומר: 'כל ההודעות על מצב הפליה של היהודים ההרריים בדאסס"ר אינן מבוססות [הדגשה במקור]'.¹⁸ ברם הנשיאות של וצי"ק לא השתכנעה כנראה מטיעוניה של המשלחת רמת הדרג מדאגסטאן וקיבלה החלטה שבה צויין:

בדאסס"ר היו ומתקיימים עד עתה, אם גם במידה פחותה מבעבר, עיוותים במדיניות הלאומית הסובייטית ביחס להמונים העמלים של היהודים ההרריים. על כך מעידים קיומה של אנטישמיות וחוסר מאבק עקיב נגדה. וכן התעלמותם של העובדים האחראיים [קריא: ההנהגה] מקיומה של בעיה [מיוחדת] של היהודים ההרריים בדאגסטאן.

אי-לכך פורטו בהחלטה שורה של מעשים שיש לנקוט לשם שיפור מצב היהודים ההרריים, ובכללם:

לנקוט צעדים להכנה דחופה של תוכנית ותקציב להעברת דלת העם של היהודים ההרריים לאדמות [נפת] דרבנד ואדמות אחרות, ביחוד להעברת דלת העם מהמאגאל של דרבנד לשטחים חקלאיים או לחלקים אחרים של העיר [...]. להציע לממשלת רספס"ר לבחון את השאלות המעשיות הקשורות לשיפור המצב של דלת העם היהודי כמאגאל של דרבנד.¹⁹

כדי שההחלטה לא תישאר על הנייר, חייבה נשיאות וצי"ק את הרשויות של דאסס"ר לדווח אחר שישה חודשים על ההתקדמות בכיצועה.

נוסח ההחלטה הועבר, נוסף לרשויות העליונות של דאסס"ר, גם לממשלת רספס"ר, לאגף לעניינים לאומיים בוצי"ק ולקומז"ט. הגוף האחרון, שטיפל בעיקר בהתיישבות חקלאית של היהודים, הכין תוכנית מפורטת לשיפור מצב היהודים ההרריים, ובה נכלל פרק מיוחד על 'דילול המאגאל בדרבנד', ובו נאמר:

המאגאל — השכונה היהודית בעיר דרבנד — מורכבת מ-13 אתרי בנייה ובהם 220 חלקות.

הבתים בחלק זה של העיר בנויים לרוב מלכני סאמאן.²⁰ הגגות מכוסים באדמה והרצפות הן מחמר. [הבתים] אפלים ואין כל שרותים קהילתיים. [המבנים], מלבד בודדים, אינם ראויים כלל לדוור. הרחובות בשכונה היהודית אינם

18 תעודות, עמ' 284.

19 שני הציטוטים האחרונים: תעודות, עמ' 254.

20 אלו לבנים גדולות, לא שרופות, עשויות בוץ, עם תוספת של קש קצוץ או חומר סיבי אחר, ולפעמים עם תוספת של גללים.

סלולים ואינם מנוקזים וכימים גשומים שקועה השכונה בכוכן. האשפה ומי השופכין ברחובות מרעילים את האוויר, זורמים אל העיר ומלכלכים אותה.²¹

התוכנית, שפורטו בה הסכומים ומקורות המימון ל'דילול' השכונה היהודית לרבות פיצויים למשפחות שייאלצו לעזובה, לא ציינה במפורש כי יש לפנות לחלוטין את השכונה אלא שיש לשפר את התנאים בה על-ידי הקטנת הצפיפות. התוכנית נועדה להשתלב גם בהפניית חלק מהתושבים להתיישבות חקלאית. זו התוכנית הראשונה שהציעה שינוי ראדיקאלי בשיקום השכונה ובה מקופל הרעיון של העברת תושביה לאזורים אחרים של דרבנד או להתיישבות חקלאית. התוכנית עוררה, קרוב לודאי, התנגדות בקרב תושבי השכונה, שהיו קשורים לשכונתם מדורות וחששו מהתרופות הקשרים המשפחתיים שתחול עם פיזורם בחלקים שונים של העיר. אולם מאז הועלתה התוכנית בראשית 1929 היא הפכה לקו המנחה של רשויות השלטון. 'דילול' השכונה נועד להשתלב בתוכנית רחבה, שעליה החליטה וצייק ב-25 בפברואר 1929, והיא אכן דרשה כעבור שישה חודשים לדווח לה על הצעדים שנקטו ליישום החלטותיה. בלחץ דרישותיה החוזרות של וצייק²² החליטה ממשלת דאסס"ר ב-20 בנובמבר 1929 'לאשר באופן עקרוני את התוכנית של הקומז"ט של דאסס"ר, שבראשו עמד עתה יחיל מתתוב,²³ לשיפור מצב היהודים ההרריים. בהחלטה זו נאמר בין היתר: 'על הקומיסאריין [מיניסטרוין של דאסס"ר] לענייני פנים להציג בזמן הקרוב ביותר תוכנית לדילול המאגאל של דרבנד'.²⁴ מהחלטה זו השתמע אפוא, כי עד סוף 1929, למרות ההחלטות הרבות, לא היתה תוכנית כוללת על בנייה מחדש של השכונה היהודית בדרבנד. אולם משלב זה ואילך החלו האירועים ל'התגלגל' ממגמה ל'דילול' השכונה היהודית עד חיסולה המוחלט.

21 תעודות, עמ' 231-232.

22 ב-3 בספטמבר 1929 הודיעה נציגות דאסס"ר במוסקבה, כנראה בתשובה לבקשה של מזכירות וצייק, כי 'הדיווח יוגש ב-5 בספטמבר ועתה נאסף החומר לצורך זה'. אולם על אף ההודעה לא הגיע הדיווח המבוקש, וב-11 בחודש נרשם, כי יש לחכות לדיווח לכל המאוחר עד ה-18 בו (תעודות, עמ' 253). אחרי שגם תאריך זה עבר נשלחה ב-23 בספטמבר תזכורת לועד הפועל של דאסס"ר ועליה נרשם למטרות משרדיות: 'יש לחכות לתשובה עד 12 באוקטובר 1929' (שם, עמ' 252). ב-13 באוקטובר נשלחה תזכורת שנייה (שם, עמ' 239) ואף זו ללא תוצאות. ב-3 בנובמבר 1929 נשלחה דרישה שלישית לרווח על התקדמות במילוי ההחלטה (שם, עמ' 238).

23 יחיאל (יחיל) מתתוב (1888-1943) היה בין היהודים ההרריים המעטים שהצטרפו לכולשב'קים, וכבר ב-1918 כיהן כחבר הסובייט של דרבנד. בשנות 1920-1921 היה פעיל בצבא האדום ובצ'קה. הוא גם פעל ל'סובייטיזאציה' של בני עדתו וב-1929 פירסם חוברת 'מדריך לאורתוגרפיה של הלשון התאחית', שבה הטיף להעברת הכתב של שפת היהודים ההרריים לאלף-בית הלאטיני. בראשית שנות השלושים כיהן כתובע הכללי (פרוקורור) של דאסס"ר ועמד בראש הקומז"ט של הרפובליקה. כתב ביקורות על הספרות היפה כתאחית-יהודית, ואף הוקיע אחזים מן היוצרים על 'סטיית לאומניות', עסק גם בתרגום של דברי תעמולה מרוסית לתאחית-יהודית. בשנת 1937 מונה למזכיר של ממשלת דאסס"ר וכעבור שנה נאסר וכנראה מת בבית-הסוהר.

24 תעודות, עמ' 236. בסיום ההחלטה נאמר: 'את התוכנית הנוכחית להעביר לועד הפועל של דאסס"ר כדי לצרפה לדין וחשבון בשביל וצייק'.

ג. חיסול השכונה היהודית

בעקבות אותה החלטה העביר הועד הפועל של דאסס"ר כ־25 בנובמבר 1929 אל וציי"ק 'דין וחשבון על ביצוע ההחלטה של נשיאות וציי"ק מ־25 בפברואר 1929 על "מצב האוכלוסייה של היהודים ההרריים בדאסס"ר". אשר לשכונה היהודית בדרבנד, נאמר בדו"ח זה:

כהתאם להחלטת ממשלת רספס"ר מ־8 ביולי ש"ז נפתר והולך שיכונם, במקומות שונים, של המאגאל של היהודים ההרריים בעיר דרבנד [...]. עתה מתבצעות הפעולות הבאות: בירור מיכסת האנשים במאגאל היהודי ההררי, המבקשים לעבור לעבודה חקלאית; סקר הבתים ההרוסים בעיר דרבנד, הראויים לשיקום, לשם יצירת מאגר של שטחי מגורים בשביל דלת העם של היהודים ההרריים; קביעת ערך המבנים הנועדים להריסה באזור המגורים של החלק האמיד של תושבי המאגאל וכיוצא בזה. אחר סיום עבודות [הכנה] אלה, ינקוט הסובייט של העיר דרבנד [העירייה] צעדים הדרושים לקבלת הלוואה בסכום של 310,000 רובל [...]. בהתאם לקביעתה של ממשלת רספס"ר, את ביצוע כל הפעולות הקשורות בשיכונם [של תושבי] המאגאל במקומות שונים יש לסיים תוך שנתיים.²⁵

מדין וחשבון זה מתברר בעליל, כי בשכונה היהודית בדרבנד כמעט לא בוצע למעשה דבר והרשויות של דאסס"ר אף לא ניצלו את ההלוואה שהעמידה לרשותן ממשלת רספס"ר למטרה זו. ואכן עקב אותו דין וחשבון הוגשו מספר הצעות החלטה, אך נראה כי מגישיהן לא יכלו להגיע לעמק השווה. אי לכך קיבלה נשיאות וציי"ק כ־25 בדצמבר 1929 את ההחלטה הבאה:

- (1) לקבל באופן עקרוני את הצעת ההחלטה שהוכנה על-ידי האגף לעניינים לאומיים ליד נשיאות וציי"ק.
- (2) את הניסוח הסופי של ההחלטה להטיל על החברים סמידוביץ' (Smidovich) קארקמאסוב ושיגאייב (Shigaev), על סמך חילופי הדעות שהיו בישיבה. במקרה של העדר חילוקי דעות [של מנסחי ההחלטה], לקיים משאל של חברי נשיאות וציי"ק [לשם אישורה].²⁶

אחר מגעים בין נציגי הקומוז"ט וראשי הממשל בדאסס"ר, קיבלה נשיאות וציי"ק כ־10 ביאנואר 1930 החלטה מוסכמת, ובפתיחתה נאמר:

25 תעודות, עמ' 215-216.

26 ההחלטה: תעודות, עמ' 192. הצעות החלטה אחרות שהוגשו — תעודות, עמ' 194-209.

התופעות הכאובות ביחס לדלת העם של היהודים ההרריים, שהיו קיימות עד להחלטה של וצ״ק מ־25 בפברואר 1929, נעקרו במידה מסוימת ועקירתן נמשכת. עתה קיימת תשומת לב מיוחדת של ממשלת דאסס״ר ליהודים ההרריים העמלים.

כן צוין בחיוב, כי השלטונות בדאגסתאן 'התוו תוכנית למספר מפעלים למען שיכונם של היהודים ההרריים מן המאגאל בדרכנד. למטרה זו הוקצב [סכום מתאים] מתקציב דאסס״ר [...] וכן פנו לממשלת רספס״ר להקצות את הסכומים הדרושים.²⁷ בהחלטה צויין עוד, כי יש להבטיח שהתוכנית תבוצע תוך שנתיים לכל היותר.

גם הפעם תבעה נשיאות וצ״ק לדווח לה כעבור שישה חודשים על התקדמות בכיוצע החלטותיה, אך לאחר שהרשויות בדאסס״ר התחמקו מדיווח בטענות שונות²⁸ נאמר להן מטעם וצ״ק, כי 'במקרה שהדו"ח לא יוגש [...] תעמוד על סדר היום של נשיאות וצ״ק השאלה בדבר אי-ביצוע ההחלטה מ־10 ביאנואר 1930.²⁹ עקב מברק מאיים זה, העבירו רשויות דאגסתאן למוסקבה ב־12 בספטמבר 1930 דין וחשבון ובו פירוט הסכומים שהוצאו על דילול השכונה היהודית. בדו"ח זה גם צויין כי:

מכספים אלה נבנים בשנת 1929/30 שלושה בתים, שבהם ישוכנו 350 [כנראה נפשות]. סיום הבתים בשנה זו מתעכב בגלל העדר חומרי בנייה. זאת ועוד, החישובים מהשנה שעברה, של ההוצאות והתקציב לבנייה, עלו השנה בצורה משמעותית בגלל עליית המחירים של חומרי הבנייה. כתקציב לשנה הבאה של הסובייט העירוני של דרכנד נכללו הסכומים המתאימים של הוצאות הבנייה כדי שיהיה ניתן לשכן את מספר האנשים שהוזכרו לעיל.³⁰

דין וחשבון זה נשלח כחיפזון רב, בשל הלחץ ממוסקבה, והרשויות העליונות בדאסס״ר ששלחו את הדו"ח כנראה ידעו כי הפרטים המובאים בו רחוקים מן המצב בשטח. כדי לבטח את עצמם מפני האשמות, מיהרו נשיאות הוועד הפועל ומועצת הקומיסארים העממיים של דאסס״ר לקבל החלטה המטילה את עיקר האשמה על הרשות המקומית של העיר דרכנד והאחראים לבנייה. בהחלטה זו נאמר בין היתר:

27 שני הציטוטים האחרונים: תעודות, עמ' 190.

28 ב־1 ביולי 1930 נשלחה תזכורת לשלטונות העליונים של דאסס״ר והם נתבעו להגיש את הדו"ח המתאים עד העשרה בחודש, אולם לאחר שהתשובה בוששה לבוא, תבעה נשיאות וצ״ק לדווח לה לא יאוחר מ־10 באוגוסט (תעודות, עמ' 188-189). על פניות אלה השיבו שלטונות דאסס״ר, כי עתה מתבצעת בדיקה יסודית של כל העניינים הקשורים במצב היהודים ההרריים ורק לאחר קבלת תוצאות הבדיקה, הם יוכלו לדווח לשלטונות מוסקבה (שם, עמ' 185, 187). משהתברר לשלטונות מוסקבה כי הרשויות בדאסס״ר נוקטות סחבת, הם שלחו ב־28 באוגוסט 1930 מברק, כי בדיקת הדיווח נדחתה עד 10 בספטמבר.

29 תעודות, עמ' 184.

30 תעודות, עמ' 174.

אנו קובעים, כי הסובייט העירוני של דרבנד, מוסדות הבנייה והמשק העירוני לא מילאו אחר הוראות הממשלה כדבר בניית בתים בעיר דרבנד, לשם דילול המאגאל היהודי, וגילו יחס ביוורקראטי לעניין זה. [על סמך זה]:

(א) ליפה את כוחו של התובע של דאסס"ר לגשת מייד לחקירת העוכדות שצוינו על-ידי הועדה הממשלתית בדבר יחס מתועב למילוי הוראות ממשלת דאסס"ר לדילול המאגאל היהודי, שבאו לידי ביטוי בדחיית סיום הבניה וכו'. את האשמים להעמיד לדין פלילי.

(ב) לשם זירוז בניית הבתים החדשים, המיועדים לתושבי המאגאל היהודי, להציע לאגף הבנייה של דאסס"ר לשלוח מיד מהנדס מיוחד לדרבנד.

(ג) לחייב את אגף הבנייה לדירור של דאגסתאן להשלים את בניית הבית מס' 1 עד פברואר 1931 ובית מספר 2 עד 13 ביאנואר 1931.

(ד) להציע לסובייט העירוני של דרבנד להכין לא יאוחר מיאנואר 1931 תוכנית מעשית לשיכון מחדש של תושבי המאגאל היהודי, אם בבתים חדשים, אם באיכלוס דירות ישנות ואם על-ידי הקצאת חלקות קרקע לבנייה.³¹

החלטות אלה איפשרו לרשויות העליונות בדאסס"ר להעביר למוסקבה ב־13 בנובמבר 1930 השלמות לדין וחשבון הקודם, ובהן צויין, כי 'עיריית דרבנד חייבת להכין תוכנית דיור לתושבי המאגאל, תוכנית בנייה של בתים חדשים לשנת 1931 ולהבטיח התחלה והמשך תקין של הבנייה'.³² מסתבר אפוא, כי עד סוף 1930 נעשה מעט מאוד, אם בכלל, להעברת תושבי השכונה היהודית בדרבנד לדירות אחרות, אך האחריות למחדל הוטלה עתה בעיקר על העירייה. ואכן ב־11 בנובמבר 1930, יומיים לפני העברת הדו"ח המשלים לשלטונות המרכזיים במוסקבה, העבירה הרשות לביקורת (Rabkrin)³³ של דאסס"ר לתובע של הרפובליקה המלצה לפתוח בחקירה נגד כל אלה שחיבלו ביישום ההחלטות לשיפור מצבם של היהודים ההרריים. התובע נדרש להשלים את החקירה תוך עשרים יום ולהעמיד את האשמים לדין. ב־2 ביאנואר 1931 דיווח התובע הכללי של דאסס"ר, שוסטוב (Shustov), כי 'בעניין הבנייה בדרבנד' החקירה למעשה הושלמה.³⁴ ברם השלטונות המרכזיים במוסקבה, שהיו אמונים על דיווחים לא אמיתיים, ביקשו גם מנציג הקומוז"ט בדאסס"ר, פסחוב, להגיש להם דין וחשבון משלו על הפעילות בקרב היהודים ההרריים. בדין וחשבון שלו כתב פסחוב:

31 תעודות, עמ' 75.

32 תעודות, עמ' 165.

33 Rabkrin (ראשי-תבות של Raboche-krestianskaia inspektitsiia) הוא מוסד ביקורת המדינה, שהוקם ב־1920 והחקיים עד 1934. בשנות 1920-1922, עד לכינון מוסד התביעה, עסק ראבקרין גם בפקוח על מערכת המשפט. אחר כך התמקד בביקורת המינהל, ובסמכותו היה להפסיק פעולות שלטוניות כמו גם להגיש תביעות נגד אנשי מנגנון שעברו על החלטות הרשויות.

34 תעודות, עמ' 123.

בהחלטת וצ"ק מ-10 ביאנואר 1930 הוצע לוועד הפועל של דאסס"ר ולממשלת רספס"ר להאיץ את הדילול של המאגאל היהודי בדרכנד. הוחלט שעל הוועד הפועל של דאסס"ר להבטיח, כי הדבר יבוצע תוך שנתיים. למימוש ההחלטה של וצ"ק וממשלת דאסס"ר [הוקצבו הכספים המתאימים שאותם מפרט הכותב], נוסף לכך הוצע לממשלת דאסס"ר לנקוט צעדים מתאימים לשם קואופרציה בקרב תושבי המאגאל העמלים, כדי לגייס באמצעות מכירת מניות 10,000 רובל לבניית דירות [...] לפי תוכנית של הסובייט העירוני לשנת 1929/30, נקבע כי יובטח שטח דיור ל-320-350 איש מהמאגאל, שלשם כך היו צריכים להיבנות [...] שלושה בתים: בית מס' 1 ברחוב האינטרנאציונאל השלישי; בית מס' 2 ליד שערי שורה; ובית מס' 3 [ברחוב] יחמקתש [...]. אף שלפי ההסכם [...] בניית שלושת הבתים היתה צריכה להסתיים ב-1 בדצמבר 1930, הרי מבדיקות של ועדה ממשלתית התברר [...] כי העבודה לא תסתיים במועד הנקוב [...] מצב בניית הבתים בשביל דלת העם מן המאגאל היהודי בעיר דרכנד הוא ליום 2 ביאנואר 1931 כדלקמן: הבית ליד שערי שורה: (1) הוקמו קירות לשתי קומות; (2) הונחו הקורות בין שתי הקומות; (3) הונחו הקורות של הקומה השנייה; (4) הוצבו אדני הדלתות והחלונות; (5) הוצבו הקורות. בית ברחוב ארבלינסקי לשעבר: (1) הוקמו קירות לשתי קומות; (2) נכנו התיקרות; (3) כוסה הגג; (4) הוצבו הדלתות והחלונות; (5) נעשה טיח פנימי. על הבית השלישי — זחמתכש — אין נתונים.³⁵

ההתעניינות של המוסדות השונים בשכונה היהודית בדרכנד, ובעיקר חקירת אחדים מאנשי המנגנון בעיר על-ידי התובע של דאסס"ר, הגבירה, קרוב לוודאי, את העוינות מצד אנשי המנגנון כלפי תושבי השכונה. עוינות זו באה לידי ביטוי באירועי פברואר-מארס 1931. בחורף הקשה באותה שנה שרר מחסור בנפט בדרכנד, כמו בערים אחרות, והרשויות המקומיות הניחו, כי היהודים ההרריים אגרו כמות גדולה של דלק כדי להפקיע את מחירו. מתוך הנחה זו, הוקפה השכונה בכוחות מזוינים ונערך בה חיפוש מבית לבית. החיפוש, אשר במהלכו נמצאו רק כמויות זעירות של דלק שאגרו תושבי השכונה לשימושם הפרטי, נערך תוך שיתוף פעולה בין מפקד המשטרה במקום, מכבי-האש וחברי העירייה. החיפוש החריד את שלטונות דאסס"ר, שנמצאו תחת עינן הכוחנת של הרשויות המרכזיות של ברית-המועצות. אין תימה אפוא, כי הרשויות המרכזיות של דאסס"ר שלחו מיד לדרכנד ועדה מיוחדת בראשות גיטינוב (Gitinov), וזו הגישה דין וחשבון על האירועים. בעקבות הדו"ח קיבלו הלשכה של הוועד הדגסתאני של המפלגה הקומוניסטית וועדת הביקורת את ההחלטה הבאה: 'כעניין החיפוש ההמוני במאגאל היהודי בעיר דרכנד':

לאחר ששמענו את הדין וחשבון של ועדת גיטינוב על החיפוש ההמוני במאגאל היהודי בעיר דרבנד ובקשר להפסקות בהספקה של נפט, קובעת הישיבה המשותפת של לשכת הוועד הדגסטאני של המפלגה הקומוניסטית ונשיאות ועדת הביקורת של דאגסטאן:

(1) החיפוש, שנערך רק בחלק היהודי של אוכלוסיית העיר דרבנד, הינו בעל אופי שוביניסטי ואנטישמי מובהק, שמביא בהכרח להחרפת היחסים בין בני הלאומים השונים. כתנאים המיוחדים של העיר דרבנד, שבה מצוי מספר רב של סוחרים-ספסרים בקרב כל הלאומים, הרי החיפוש ההמוני רק בחלק היהודי מטשטש את המהות המעמדית של המאבק נגד היסודות הספסריים-נאפמניים³⁶ [nepmanovskie]

(2) בראותנו כמעשה זה, שהתכצע לעיני המוסדות המפלגתיים והעירוניים של דרבנד, ביטוי בוטה של אנטישמיות ושוביניזם, יש לגנות את התנהגותם של ועד המפלגה הנפתי ונשיאות ועדת הביקורת הנפתית, שגילו קוצר ראות פוליטית בהערכת העניין. יש לציין, כי התובע של דאסס"ר, החבר מתתוב, לא הדגיש די הצורך את המשמעות הפוליטית של החיפוש בהופעתו בפני הישיבה [המשותפת] של ועד המפלגה וועדת הביקורת הנפתיים של דרבנד. הוא גם לא גילה נמרצות מספקת בזירוז חקר האירוע ולא הודיע על כך לוועד המפלגה של דאסס"ר ולוועד המחוזי של המפלגה.

(3) נאבמב (Nabmev) – היוזם של רעיון החיפוש לשם התגברות על ההפסקות בהספקת נפט – הסתפק בהוראה פורמאלית וגילה קוצר ראות פוליטית בקביעת עמדה בלתי ברורה ובהסתייעות כחברים הבלתי מפלגתיים בערייה, מעל ראשה של סיעת המפלגה בה.

(4) ראש העיר, דאגאיב (Dagaev), והתובע הנפתי, פאשייב (Pashiev), התייחסו בצורה ביוורקאטית ופורמאלית לתלונות של עמלים אחדים מקרב היהודים ההרריים בדבר החיפוש שנערך אצלם ובכך טיטששו את התפקיד [האמיתי] של המוסדות הסובייטיים וגופי החוקיות המהפכנית וגילו קוצר ראות פוליטית בכך שלא העריכו את החיפוש כביטוי לאנטישמיות.

(5) מפקד משטרת דרבנד, בארסוקוב (Barsukov), ומפקד מכי-האש בעיר, גארדן (Garden), בעורכם חיפוש רק בחלק היהודי של העיר דרבנד, גילו יחס של התנשאות לאומנית ועיוותו את המדיניות הלאומית של המפלגה והשלטון הסובייטי.

(6) העתונים 'דאגבדנוטה' (Dagbednota) ו'זחמחש' גילו יחס ותרני בהערכת

36 ב-1921 החליט השלטון הסובייטי על מדיניות כלכלית חדשה, נא"פ (לפי ראשי התבות הרוסיים). במסגרת מדיניות זו הותרו המסחר הפרטי הקמעוני וכן מלאכה ותעשייה זעירות. אולם השלטונות הסתייגו מהאנשים שעסקו בחחומים אלה, שכוננו 'נאפמנים', ואף היפלו אותם לרעה. עם ביטול הנא"פ בשלהי שנות העשרים, 'נאפמאן' הפכה למילת גנאי וגברו הרדיפות נגד כעלי היוזמה הפרטית.

המהות הפוליטית של החיפוש ולא נתנו לשאלה זו את המקום הראוי לה ולא הציגוה בפני המוסדות המפלגתיים.

הישיבה המשותפת של הלשכה של הוועד הדגסתאני של המפלגה הקומוניסטית וועדת הביקורת מחליטים על:

(1) נזיפה לחברי הוועד הנפתי ונשיאות ועדת הביקורת של דרבנד, שהשתתפו בישיבה ולא העריכו נכונה את המשמעות הפוליטית של החיפוש ואופיו האנטישמי;

(2) נזיפה לחבר מתחוב על אי-הצגה נכונה של המשמעות הפוליטית של החיפוש בהכאת העניין בפני הוועד הנפתי וועדת הביקורת הנפתית ואי-הבאת העניין בפני ועד המפלגה וועדת הביקורת של המפלגה של דאסס³⁷;

(3) נזיפה למערכות העיתונים 'דאגכדנוטה' ו'זחמתפש', משום שעיתונים אלה הסתפקו כפרסום ידיעה קצרה על החיפוש ולא העלו את השאלה בפני המוסדות המנהיגים של דרבנד ודאגסתאן, וכך טישטשו את משמעותו הפוליטית;

(4) נאבמב, בגלל מתן הוראה כללית לבצע את החיפוש ללא קביעה מדויקת של המצב הפוליטי וההשלכות הפוליטיות של המעשה, יקבל נזיפה חמורה עם אזהרה; וכן יש להסירו מעבודה אחראית, להעבירו לתפקיד יותר נמוך לתקופה של שנתיים ולהעבירו לנפה אחרת;

(5) יו"ר הסוכייט העירוני [ראש העיר], דאגאיב, והתובע הנפתי, בגלל יחסם הפורמאלי והביורוקראטי לחלונות הציבור על החיפוש שנערך אצלם ואי נקיטת אמצעים מתאימים נגד בזכו נפט, יש להורידם מתפקידיהם ולהעבירם לנפות אחרות;

(6) להציע לתובע של דאסס³⁷, החבר מתחוב, לסיים מיד את החקירה של מפקד המשטרה, בארסוקוב, ומנהל מכבי-האש, גארדן, ולהעמידם לדין פלילי. את חבר המפלגה בארסוקוב (מפקד המשטרה) להוציא משורות המפלגה.³⁷

החלטה חריפה זו, שהביאה לסילוק אנשי מנגנון מרכזיים בדרבנד מתפקידיהם ואף להעמדת שניים מהם לדין, עוררה, קרוב לודאי, חששות כבדים בקרב רשויות העיר וגם זירזה את הפעילות לפינוי השכונה היהודית, כפי שמסתבר מן הדיווח הבא של יו"ר הקומוז'ט של דאסס³⁷, מ-8 בדצמבר 1932:

פינוי מאגאל היהודים ההרריים בעיר דרבנד הצריך להקצות דירות בשביל 425 משפחות (כמאגאל התגוררו 450 משפחות, מהן כ-25 משפחות של בעלי-גוף).³⁸

37 תעודות, עמ' 76. ההחלטה פורסמה בעיתון, אך לא עלה כידי למצוא את הפרטים המדויקים על כך.

38 'בעל-גוף' הוא תרגום עברי ל'קולאק' ברוסית, שמשמעו איכר אמיד. בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים נוהל בכרית המועצות מאבק חריף נגד בעלי-הגוף, ורבים מהם נאסרו.

עד 1931. בניית הבתים שנועדו למפונים מהמאגאל היהודי התבצעה באיטיות כה רבה. עד שממשלת דאסס"ר נאלצה להעמיד לדין את האחראים לכך. בשנת 1931 חל מפנה של ממש בעניין זה. שיכונם של אוכלוסי המאגאל של היהודים ההרריים מצוי עתה במצב הכא: אל שני בתים חדשים שנבנו הועברו [...] 143 משפחות מן המאגאל היהודי. היינו נותרו עוד 282 משפחות. המבנה שהוחל בבנייתו ולא הושלם בשנת 1932 בגלל העדר חומרי בנייה — על אף ההחלטה של נשיאות הועד הפועל של דאסס"ר לסווג בסוג המבנים שיש לבנותם בצורה נמרצת [udarnye stroiki] מבחינת הקצאת חומרי בנייה — ישוכנו בו 77 משפחות. תאריך השלמת בית זה נקבע ל-1 ביולי 1933. לפיכך ישארו במאגאל היהודי באמצע 1933 205 משפחות. בערך 30 משפחות מתוכן נועדו לעבור לקולחוז ע"ש סמידוכיץ'. לא פתורה אפוא בעיית שיכון של 175 משפחות.

הקומז"ט של דאסס"ר סובר, כי שאלה זו טעונה דיון מיוחד בפני ממשלת דאסס"ר וניתן לפתרה באחת משתי הדרכים: בניית מבנים חדשים [נוספים] או להקצות למטרה זו דירות המתפנות כתוצאה מהרחבת הבנייה כשביל עובדים של מפעלי הרכבת. לפיכך ביצוע החלטת וצי"ק בדבר פינוי האוכלוסייה היהודית של המאגאל מחייב:

- (1) השלמת הבניין של 77 הדירות כמועד שנקבע, ולשם כך יש לספק את חומרי הבנייה הדרושים. כן יש להעלות לפני הבנק את הבקשה לשחרור הסכומים שהוקצו למטרה זו ולא נוצלו בשנת 1932.
- (2) להקצות שטחי מגורים ל-175 משפחות הנותרות בשכונה לאחר העברת המשתכנים אל הבית של 77 הדירות.³⁹

על סמך תזכיר זה, שנכתב בידי יחיאל מתחוב, שכיהן באותה עת כראש הקומז"ט בדאגסתאן, דיווחו שלטונות דאסס"ר לוצי"ק ב-10 בדצמבר 1932:

אשר למאגאל היהודי בעיר דרבנד, הרי נשיאות הועד הפועל של דאסס"ר קיבלה כבר החלטה המבטיחה את סיום בניית הבית בעל 77 דירות ב-1 ביולי 1933. שאלת העברתן של 175 משפחות של יהודים הרריים הנשארים במאגאל לאחר איכלוס הבית בן 77 הדירות תדון במיוחד על-ידי נשיאות הועד הפועל של דאסס"ר, ועל כך ידווח לכם בנפרד.⁴⁰

הוגלו או הוצאו להורג. המונח בעל-גוף התרחב כמרוצת הזמן גם כלפי אוכלוסייה עירונית אמידה והפך למילת גנאי המוסכת על יסוד חכתי העוין את המשטר הסובייטי.

39 תעודות, עמ' 30.

40 תעודות, עמ' 26.

בעקבות דיווח זה, קיים האגף לעניינים לאומיים בוצי"ק, ב-20 בדצמבר 1932, התייעצות מיוחדת על מצב היהודים ההרריים והשתתפו בה נציגים של הקומוז"ט של ברית-המועצות ושל ממשלת דאסס"ר. בהחלטות שנתקבלו בתום ההתייעצות הוטל על טאקוב (Takoev), סגן מנהל האגף לעניינים לאומיים, לבחון במיוחד את מצבם של היהודים ההרריים בעת ביקורו בדאסס"ר.⁴¹ ב-2 במארס 1933 החליטה נשיאות וצי"ק 'לשלוח לדרכנד אדם כדי שיסייע לבחירות מחדש [של הסובייט המקומי] ויפעל לשיפור הפעולה הארגונית של הסובייט בקרב ההמונים'.⁴² שליחת שליח מיוחד ממוסקבה לעיר נידחת זו היתה משום הכעת אי-אמון לעסקנים המקומיים וגם לרשויות של דאסס"ר. סביר להניח, כי חוסר האמון מצד שלטונות מוסקבה כלפי הרשויות בדאסס"ר בכלל ובדרכנד בפרט ניזון לא מעט מן ההתרחשויות שהיו קשורות ביהודים ההרריים. אין תימה אפוא, שככל שהמוסדות העליונים של ברית-המועצות הגבירו את התעניינותם במצב היהודים ההרריים, כן הגבירו שלטונות דאגסתאן – אשר לעיתים קרובות התערבות מגבוה גרמה להם אי-נוחות – את לחצם לפירוק מהיר של השכונה היהודית בדרכנד. החלטה כרוח זו קיבל הועד הפועל של דאגסתאן ב-8 באפריל 1933, אך על ההחלטה כתב סגן היו"ר של וצי"ק, בנוסח הראשון של מברק שנועד להישלח לדאגסתאן, את הדברים הבאים: 'החלטתכם [...] בדבר העברתם [של תושבי] המאגאל היא בלתי חוקית ואיננה הגיונית'.⁴³ אך לאחר שיקול נוסף הוחלט למחוק את הגינוי הכוטה של ההחלטה האמורה מן המברק הרשמי. סביר להניח, כי ההתמרמרות שעוררה ההחלטה האמורה בקרב השלטונות העליונים של ברית-המועצות לא נעלמה מידיעת ממשלת דאסס"ר, שהיתה לה נציגות במוסקבה. אך ככל שהתחדדו היחסים בין הרשויות בדאסס"ר ובין הרשויות במוסקבה, ופרשת היהודים ההרריים היתה אחד הגורמים לכך, גבר הלחץ על תושבי השכונה היהודית בדרכנד ונתרבו ההתנכלויות מצד השלטונות המקומיים נגד היהודים ההרריים בדאגסתאן בכלל.

אחדים מן היהודים ההרריים הגיבו על התנכלויות אלה בתלונה לנשיאות וצי"ק. תגובת הנגם לתלונה זו לא איחרה לבוא וחייבה התערבות ישירה של וצי"ק, ששלחה לועד הפועל של דאסס"ר, ב-14 באפריל 1933, מברק בזה הלשון: 'לפי הידיעות שהגיעו אלינו נרדפים [היהודים ההרריים] שחתמו על התלונה על פעולות השלטונות המקומיים. לשם בדיקת התלונה נסע [לדאגסתאן] מפקח מטעם ועדת הביקורת המר-כזית (TsKKRKI) ויוצא מדרין של נשיאות וצי"ק, להפסיק את הרדיפות'.⁴⁴ אך בטרם הספיקו השליחים של השלטונות המרכזיים להגיע למקום ולבדוק את המצב לאשורו, הגיעו כנראה זעקות שבר של יהודים הרריים מהשכונה היהודית של דרכנד

41 התייעצות: תעודות, עמ' 24, 25. ההחלטות: שם, עמ' 21.

42 תעודות, עמ' 3.

43 תעודות, עמ' 14.

44 תעודות, עמ' 15.

שהוצאו מבתיהם. לפיכך שלח סגן המזכיר של וצ״ק, נורמאקוב (Nurmakov), ב־3 במאי 1933 את המברק הבהול הבא: 'להפסיק את ביצוע החלטתכם נ"ר אפ 724/10 בדבר פינוי המאגאל היהודי עד לבדיקת העניין על-ידי נשיאות וצ״ק'.⁴⁵ על מברק זה השיב מזכיר הוועד הפועל של דאסס"ר במברק, ב־5 במאי 1933: 'שיכון מחדש של [תושבין] המאגאל היהודי הושלם בעיקרו'.⁴⁶ 'בעיקרו' מלמד, כי בהישלח המברק עדיין לא הושלמה העברת היהודים ההרריים מהשכונה היהודית והמברק נועד להוריד את הלחץ מצד המוסדות המרכזיים של ברית-המועצות נגד הצורה הגסה שבה בוצעה העברת היהודים משכונתם. ואכן על התנאים שבהם שוכנו מפוני השכונה היהודית בדרבנד מעיד דיווח של המדריך המיוחד מטעם וצ״ק, מ־29 ביולי 1933:

לשם מימוש הסעיף השני של החלטת נשיאות הוועד הפועל של דאגסתאן, נשלחה לדרבנד ועדה ממשלתית מיוחדת, בפיקוח הישיר של ראש ממשלת דאגסתאן, החבר מאמדבקוב (Mamedbekov), כדי לזרז את העברת התאחים⁴⁷ העמלים מן המאגאל ולארגן שם מקום בילוי תרבותי לעמלים, לשם שיפור מצב האוכלוסייה [...] בעיר ולהביא את העיר כולה למצב סאניטארי נאות. הועדה עשתה באמצעות הסובייט העירוני עבודה רבה, בהעבירה בחודש אפריל 204 משפחות של תאחים לדירות חדשות, חלקם לבתים חדשים וחלקם לבתים ישנים שעברו שיפוץ. [...] אולם בפעולה זו קיימים פגמים: (א) הבתים החדשים [שבהם שוכנו מפוני המאגאל] לא טויחו; (ב) התנורים בלתי תקינים וכתוצאה מכך בכל הפרוזדורים והמרפסות נכנו תנורים, המסוכנים מבחינת שרפות; (ג) [...] אין בתי-שימוש מספיקים [...] עתה נותרו במאגאל היהודי 11 משפחות שמכינים למענן דירות [...] הבנייה לדיור בדרבנד מתבצעת באיטיות רבה והבית בן 77 הדירות [שתחילה נועד לחלק של השכונה היהודית] נמצא במצב שהיה בו בשנת 1932.⁴⁸

מדיווח זה מסתבר אפוא, כי בבית בן 77 הדירות, שעליו נכתב רבות, כנראה לא שוכנו היהודים ההרריים. אלה רובם שוכנו בדירות ישנות שהותאמו כחיפזון לדיור בלי שיוחקנו בהן הסידורים ההכרחיים. עם העברת המשפחות המועטות שנשארו עדיין בשכונה באמצע שנת 1933 אכן חוסלה השכונה היהודית בדרבנד, על אף התנגדות תושביה.

45 תעודות, עמ' 13.

46 תעודות, עמ' 12.

47 התאחים הם שבט מוסלמי המתגורר באותם אזורים שהיהודים ההרריים מתגוררים בהם, ויש אומרים שמוצאם מן היהודים. כראשית שנות השלושים החלו השלטונות הסובייטיים לכנות לעיתים גם את היהודים ההרריים "תאחים", משום שהם מדברים תאחית-יהודית ובעיקר מתוך מגמה לנתק במידת האפשר את היהודים ההרריים מן העם היהודי. על נושא זה בהרחבה — ראה: אלטשולר, עמ' 16-17, 129-132.

48 תעודות, עמ' 4-5.

סיכום

תיאור ההשתלשלות של פינוי שכונת היהודים ההרריים בדרבנד, כפי שהוא משתקף כתיקי הועד הפועל של ברית-המועצות, הוא דוגמה קטנה הממחישה מספר הבטים בתפקודו של המנגנון הסובייטי: (א) הפער הגדול בין ההחלטות במרכז ובין יישומן בשטח. (ב) הדיווח הבלתי מדויק, ולעיתים השקרי, אל הממונים. (ג) הפעלת אמצעי ענישה נגד אישים במנגנון שאינם ממלאים את ההוראות, ובשל כך מאמץ מצד הרשויות המקומיות להשלים כמועד את הנתבע מהם, אף אם הדבר בא על חשבון סכלם של אנשים. אכן מבחינת התושבים של השכונה היהודית בדרבנד היתה חשיבות מעטה ביותר להחלטות שנתקבלו כמוסקבה או אפילו על-ידי הרשויות העליונות בדאסט"ר, בחיי היום-יום שלהם קבעה ההתנהגות של הרשויות בעירם.

מן ההבט היהודי, השתלשלות הפינוי של השכונה היהודית בדרבנד מרמזת על היחס השלילי של הרשויות כלפי היהודים ההרריים, יחס שנעשה גרוע יותר ככל שרב המרחק מן המרכז. לעומת הגישה החיובית באופן כללי של הרשויות כמוסקבה, שבה היתה מעורבות ישירה או עקיפה של גורמים (קומוז"ט) או אישים (אוסטרובסקי) יהודיים, הרי היחס של הרשויות בדאגסטאן היה מסויג בהרבה, ובעיר מרוחקת כמו דרבנד — היה שלילי באופן בולט. עד כמה תופעה זו היא יוצאת דופן, או מהווה דפוס אופייני להתנהגות של המנגנון הסובייטי — זו שאלה הטעונה בדיקה נרחבת. על כן נראה, כי אין זה מקרה שהיהודים ההרריים פנו למרכז בבקשם סיוע, או עוגן הצלה, לנוכח ההתנכלויות להם. אולם תלונותיהם כפני הרשויות המרכזיות של ברית-המועצות החריפו לעיתים קרובות את היחסים בין היהודים ובין המנגנון המקומי ואף הגבירו את ההתנכלויות להם. היהודים ההרריים בדרבנד, ואולי גם ביישובים אחרים, נשחקו אפוא בין חריקות הגלגל הביורוקראטי הסובייטי ובין הניגודים שבין מוסקבה לרשויות האזוריות והמקומיות.

הפניות ביבליוגרפיות

Z. Ostrovskii, 'Evrei Dagestana', <i>Tribuna, Moscow</i> (1927), No. 4-5, pp. 9-12.	אוסטרובסקי
מ' אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז — תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תש"ן.	אלטשולר
V. Nemirovich-Danchenko, <i>V more</i> , Moscow 1911.	נמירוביץ-דאנצ'נקו
M. Pavlovich, 'Sovremennyi Dagestan', <i>Novyi Vostok, Moscow</i> (1925), vol. 8-9, pp. 12-25.	פאבלוביץ'
החיעוד המובא במאמר להלן שמור כארכיון הממלכתי של הפדראציה הרוסית (Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi federatsii) במוסקבה ורשום תחת המספר Fond 1285, opis'122, ed. khraneniia 273. החיעוד כולו הוא מאתו תיק, על-כן בהערות יצוין: תעודות ואחר-כך מספר העמוד בלבד.	תעודות